

Kapitola první

SEBEUPÁLENÍ OSKARA BRÜSEWITZE: KONTEXT A VLASTNÍ ČIN

CÍRKEV V SOCIALISMU

Rozhodnutí faráře Oskara Brüsewitze se v srpnu 1976 upálit a reakce na tento čin nelze do kontextu zasadit bez znalosti situace, která v Německé demokratické republice (NDR) v polovině 70. let 20. století panovala v oblasti církevní politiky. Proto se jí budeme věnovat nejdříve.¹ Tato protestní sebevražda spadala do doby, kdy se zdálo, že se vztah mezi státem a církví uvolňuje a konsoliduje. Po velmi represivní politice vůči církvi v 50. letech 20. století vedla stavba Berlínské zdi

¹ K politické situaci církve viz Gerhard Besier: *Der SED-Staat und die Kirche 1969–1990. Die Vision vom „Dritten Weg“*, Frankfurt a. M. 1995; Rudolf Mau: *Der Protestantismus im Osten Deutschlands (1945–1990)*, Leipzig 2005; Martin Onnasch: *Kirchenleitung und Staatsmacht*, in: Schultze: *Signal*, s. 70–74; Detlev Pollack: *Kirche in der Organisationsgesellschaft. Zur gesellschaftlichen Lage der evangelischen Kirche in der DDR*, Stuttgart a. jinde 1994. K mnohovrstevnatosti loajality církve v NDR viz: Clemens Vollnhals: „Kirche im Sozialismus“. *Kollaboration, Loyalität und Konflikt in der Ära Honnecker*, in: Haslinger/Nigrin: *Loyalitäten im Staatssozialismus*, s. 265–280.

v roce 1961 ke změně v tom, jak církev v NDR sebe samu chápala, a to směrem od pocitu, že musí v nepřátelském prostředí vytrvat, k představě o nutnosti se společensky angažovat a přijmout socialistický stát jako místo, v němž působí. V roce 1963 schválila *Konferenz der Kirchenleitungen* [Konference vedení církví] v tomto smyslu *Zehn Artikel über Freiheit und Dienst an der Kirche* [Deset článků o svobodě a službě církvi], které explicitně odkazovaly na každodenní život křesťanů v NDR. Byly zamýšleny jako „návod k vyznání víry v dnešní době“² a autoři v nich například apelovali na to, aby se „v socialistickém uspořádání společnosti rozlišovalo mezi službou nezbytnou k zachování života a nezbytným odmítáním vazeb na ateismus“.³ Tematizovali tak základní problém, který měl hrát rozhodující roli i ve vnímání Brüsewitz: konflikt, kterému byli východoněmečtí křesťané vystaveni v důsledku toho, že si na jejich loajalitu činily nárok dvě strany.⁴

V institucionální rovině tento vývoj provázelo vystoupení osmi východoněmeckých zemských církví z *Evangelische Kirche Deutschlands* [Evangelické církve Německa] (EKD) a založení *Bund Evangelischer Kirchen* [Svazu evangelických církví] (BEK) v roce 1969. Spolupráci zemských církví NDR se západoněmeckými členskými církvemi silně omezila již stavba Berlínské zdi, se změnou východoněmecké ústavy v dubnu 1968 bylo navíc definitivně zapotřebí vytvořit novou církevní strukturu.⁵ K tomuto účelu byla vytvořena restrukturalizační komise, jíž připadl úkol vypracovat nový systém, který byl zaveden již v červnu roku 1969. Ve Svazu evangelických

² Mau: *Protestantismus*, s. 82.

³ KKL: „Zehn Artikel“, 8. 3. 1963, citováno podle téhož díla, s. 83.

⁴ K tomuto také viz Uta Karstein / Thomas Schmidt-Lux et al.: *Forcierte Säkularität. Religiöser Wandel und Generationendynamik im Osten Deutschlands*, Frankfurt a. M. 2009, s. 331.

⁵ Besier: *SED-Staat und Kirche*, s. 21.

církvi bylo spojeno všech osm zemských církví NDR. Jejich nejvyššími orgány byly *Bundessynode* [Svazová synoda], složená z členů příslušných zemských synod, a *Konferenz der Kirchenleitungen* [Konference vedení církví]. Funkci předsedy Konference vedení církví vykonával až do roku 1981 biskup Albrecht Schönherr, vedoucím sekretariátu Svazu církví byl jmenován Manfred Stolpe.⁶

Následující období 70. let se neslo ve znamení dialogu a spolupráce představitelů státu a církve, ačkoliv vztah socialistického státu k církvi provázely po celou dobu jeho trvání konflikty.⁷ V únoru 1971⁸ byl Svaz evangelických církví státem oficiálně uznán a v dalších letech došlo – s tím jak Waltera Ulbrichta na pozici prvního tajemníka Ústředního výboru SED vystřídal Erich Honecker – k ustálení *modu vivendi*, pro který se brzy vžil název „církve v socialismu“, jenž odkazoval na známou větu biskupa Albrechta Schönherra: „Nechceme být církvi vedle socialismu, ani proti němu, ale v něm.“⁹ Tento postoj byl v roce 1971 formulován na *Bundessynode* [Svazové synodě] BEK a i v nadcházejících letech její vedení církve znovu a znovu zdůrazňovalo, přičemž mnoho let tvořil základ politiky dialogu. Za její vrchol se považuje známý rozhovor na nejvyšší úrovni mezi Erichem Honeckerem a biskupem Albrechtem Schönherrrem, k němuž došlo dne 6. března 1978 a který tento *status quo* znovu potvrdil a do jisté míry i kodifikoval vzájemnou lojalitu.¹⁰ Od této spolupráce na nejvyšší úrovni se odvíjely mnohé ústupky státu

⁶ Tamtéž, s. 21–41.

⁷ Rudolf Mau: *Eingebunden in den Realsozialismus? Die Evangelische Kirche als Problem der SED*, Göttingen 1994.

⁸ Mau: *Protestantismus*, s. 105–108.

⁹ *Kirchliches Jahrbuch für die Evangelische Kirche in Deutschland* 1973, Gütersloh 1975, s. 181, citováno podle Vollnhals: „Kirche im Sozialismus“, s. 271.

¹⁰ Vollnhals: „Kirche im Sozialismus“, s. 272.

vůči církvím, které by až do 60. let 20. století byly nemožné. Zahrnovaly stavební povolení, přístup do věznic a nemocnic nebo přítomnost církve ve státní televizi. Krátce předtím, než se Brüsewitz upálil, došlo mezi církví a státem k dohodě ve dvou velmi důležitých oblastech: bylo uzavřeno ujednání o vzdělávání, které upravovalo státní uznávání medicínského vzdělání v evangelických zařízeních, a v letech 1975 a 1976 byly povoleny stavby nových církevních budov. Vzdělávací politika státu, jejímž základem byl striktně ateistický obraz světa, tím však dotčena nebyla.

Idea církve v socialismu byla myšlena především jako jasné programové prohlášení, pokud jde o „svědectví a službu“¹¹ v NDR. Církev již samu sebe nepovažovala za církev národní, a naopak měla zato, že se vzhledem ke „vzrůstajícímu odcizení společnosti vůči církvi“¹² nachází v diaspoře.¹³ Svazová synoda se tak na svých prvních zasedáních věnovala zejména výroku teologa Dietricha Bonhoeffera, popraveného nacisty, o tom, že církev by měla být „církví pro druhé“¹⁴, a zabývala se vlastním postavením ve společnosti. V tomto smyslu vedení církve svou pozornost zaměřilo na socialismus v NDR jako na reálné „místo křesťanské existence“.¹⁵ Mnoho teologů si zároveň pojem socialismus přivlastnilo veskrze pozitivním způsobem, což ukazuje například referát Heina Falckese na synodě *Bund Evangelischer Kirchen* [Svazu evangelických

¹¹ Tento požadavek byl zakotven v základním řádu Svazu evangelických církví. Albrecht Schönherr: Zeugnis und Dienstgemeinschaft, in: Theologisches Lexikon, Berlin / DDR 1978 (1), s. 427.

¹² Mau: Protestantismus, s. 85.

¹³ K úbytku členů církve v NDR viz Pollack: Kirche in der Organisationsgesellschaft, s. 377–405.

¹⁴ K pojetí Bonhoeffera u jeho žáka Albrechta Schönherra viz například příspěvky in: Walter Pabst (ed.): Kirche für andere. Vorträge und Ansprachen im Bonhoeffer-Gedenkjahr 1970, Berlin 1974.

¹⁵ Mau: Protestantismus, s. 109.

církví] v červenci 1972: pozdější erfurtský probošt v něm vyzýval k nahrazení negativismu a rezignace aktivní spoluprací a k „angažování se v naději, že socialismus je možné zlepšit“.¹⁶ Interpretaci Schönherrovy formulace jako „církve pro státní socialismus“,¹⁷ kterou preferovala SED, naopak zastávalo pouze několik málo jednotlivců. Ke stoupencům takového výkladu vztahu státu a církve, věrného stranické linii, patřily například *Weißenseer Arbeitskreis* [Weißenseeská pracovní skupina], *Christliche Friedenskonferenz* [Křesťanská mírová konference] nebo východoněmecká CDU.¹⁸

Vlastní reflexe pojmu socialismus a také ambice církve být „společenstvím učedníků“,¹⁹ v němž by se křesťané měli neustále vzdělávat a sbírat zkušenosti ve víře, byly v rozporu s tím, že si stát činil na vzdělávání rozsáhlé nároky. Jasně ukazují, že o nějakém rovnoprávném vztahu nemohlo být ani řeči.²⁰ Právě otázky vzdělávání a výchovy byly hlavním zdrojem trvalého konfliktu: dětem z křesťanských rodin byla možnost vzdělání odpírána nebo ztěžována. Kdo dával přednost konfirmaci, odpoledním hodinám náboženství v rámci církevní obce a organizaci evangelické mládeže *Junge Gemeinde* [Mladí křesťané] před tím, co pro mladé nabízel stát – například *Jugendweihe* [slavností dospělosti], *Jungpioniere* [Mladými pionýry] nebo *Freie Deutsche Jugend* [Svobodnou německou mládeží] –, musel počítat s omezením přístupu

¹⁶ Heino Falcke: Referat vor der Synode, 5. 7. 1972, citováno podle Mau: *Protestantismus*, s. 111.

¹⁷ Vollnhals: „Kirche im Sozialismus“, s. 272.

¹⁸ Tamtéž, s. 273.

¹⁹ Viz například *Kirche als Lerngemeinschaft*. Dokumente aus der Arbeit des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR, Berlin 1981.

²⁰ O budování partnerského vztahu – tedy „ideologickou koexistenci“ se státem – se Schönherr snažil zejména v rozhovorech se státním tajemníkem Hansem Seigewasserem v letech 1972 a 1974. Žádný z nich však výsledek nepřinesl. Mau: *Protestantismus*, s. 113n. a 121.

do škol, univerzit a podniků zajišťujících vzdělávání. Nemálo lidí se kvůli takovýmto omezením rozhodlo se křesťanských akcí neúčastnit. Protiklad, do kterého byly stavěny křesťanské a marxistické ideály výchovy, tak představoval jeden ze základních problémů v práci církve a byl v rámci obcí, ale i na synodách opakovaně tematizován. V roce 1975 nechalo například vedení *Kirchenprovinz Sachsen* [církvní provincie Sasko] (KPS),²¹ ve které působil také farář Brüsewitz, přečíst z kazatelný prohlášení, ve kterém z pověření zemské synody jasně pojmenovalo existující problémy a vyzvalo k tomu, aby se lidé i přes osobní potíže řídili svědomím. V témže roce se biskup Schönherr obrátil na státního tajemníka pro církevní záležitosti Hanse Seigewassera s nadějí, že se v této oblasti dosáhne řešení – avšak bez úspěchu.²²

Celkově je možné vztah státu a církve popsat jako kombinaci vstřícnosti a kritiky.²³ Pro vedení církve, zastoupené biskupem Schönherrrem a později biskupem Wernerem Kruschem, s sebou sblížení neslo balancování „mezi opozicí a oportunistem“.²⁴ V tomto ohledu zaznívaly z obcí vůči příliš velkému přizpůsobování opakovaně kritické hlasy. Z pohledu SED se zase evangelická církev neangažovala dostatečně. Ve vzájemných jednáních udávaly na obou stranách tón jak taktické důvody, tak také vnější, politické události. Detlev Pollack zdůrazňuje, že z hlediska situace církve od poloviny 70. let 20. století mělo velký význam i mezinárodní postavení NDR. Především díky podpisu smlouvy o zásadách vztahů mezi oběma německými státy v roce 1972, Charty OSN v roce

²¹ Tato zemská církev, jejíž vedení mělo sídlo v Magdeburgu, nesmí být zaměňována za saskou evangelicko-luteránskou zemskou církev se sídlem v Drážďanech.

²² Mau: Protestantismus, s. 121.

²³ K tomu dále viz Pollack: Kirche in der Organisationsgesellschaft, s. 247–277.

²⁴ Krusche 1987, citováno podle Ehrhart Neubert: Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989, Bonn 1997, s. 249.

1973 a Závěrečného aktu KBSE v roce 1975 se reputace země zvýšila, a její špičky se vzhledem k nedostatku deviz a hospodářské situaci snažily udržet si dobrou image.²⁵ Vládě NDR tedy velmi záleželo na tom, aby církev měla určitou volnost, na kritické zprávy o její situaci v západoněmeckém tisku ale reagovala s nejvyšším znepokojením.

OSKAR BRÜSEWITZ A JEHO SEBEUPÁLENÍ

Farář Oskar Brüsewitz, který se 18. srpna 1976 před kostelem sv. Michala v Zeitzu zapálil, nebyl znám jen ve své vlastní církevní obci v několik kilometrů vzdálené vsi Rippicha. Díky často provokativním a neobvyklým akcím, které podnikal, jej znali i lidé mimo křesťanskou komunitu a také obyvatelé okolních obcí, kteří se s ním přímo nestýkali. Největší popularitu si získal obrovský neonový kříž, který v roce 1969 připevnil na věž svého kostela. Měl jako protiklad všudypřítomných symbolů socialismu připomínat přítomnost křesťanství v NDR. Podobně byl jeho plakát s nápisem „2000 let církve Ježíše Krista“, který v roce 1974 připevnil na budovu fary, myšlen jako korektiv k heslu k výročí republiky „25 let NDR“ na protější straně ulice.²⁶ Tyto „Brüse-Witze“²⁷ [Brüsewitzo-

²⁵ Právě z povolených staveb nových církevních budov financovaných západní církví měla východoněmecká státní pokladna významné devizové příjmy. Polack: Kirche in der Organisationsgesellschaft, s. 277.

²⁶ K někdy krajně teatrálním symbolickým akcím Oskara Brüsewitze srov. Klier: Brüsewitz, s. 67–101; Wolfgang Stock: In Rippicha (1969–1976), in: Müller-Enbergs / Schmoll et al.: Fanal, s. 59–83.

²⁷ Adolf Zech: Er traf den Nerv. Die Selbstverbrennung von Oskar Brüsewitz im August 1976 und die Folgen, in: Deutschlandarchiv 5 (1996), s. 587–607, relevantní pasáž na s. 596; Informationsbericht zum provokatorischen Selbstmord des „Pfarrers“ Brüsewitz, 8. 9. 1976, BStU, MfS, HA XX/4, č. 2921, list 38–40, relevantní pasáž na listu 38.